

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СПЕЦІАЛЬНИХ ТА ГАЛУЗЕВИХ СОЦІОЛОГІЙ

УДК 316.74:2

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2020.87.5>

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та соціальної роботи,
Класичний приватний університет

М. В. ТУЛЕНКОВ

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри галузевої соціології,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДУХОВНІСТЬ І РЕЛІГІЙНІСТЬ ЯК КОНЦЕПТИ КОНФЕСІЙНИХ ПРАКТИК У СУЧАСНОМУ СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ

Визначено, що останнім часом традиційна релігія втрачає свій обов'язковий характер, підлягає відповідній деінституціоналізації і це пов'язується з «духовною революцією». У процесі деінституціоналізації відбувається своєрідний зсув від авторитету інститутів релігії до автономії індивіда та індивідуалізації його віри, а також зміни останньої в напрямі спіритуалізації.

Проаналізовано тенденцію до зростання нових релігійних рухів і організацій, що вказує на поширення релігійного плюралізму. Ця тенденція сприяє формуванню нових релігійних (духовних) ідентичностей, які є результатом відповідного «схрещування» різних релігійних і світоглядних ідей. Розвій нових («гібридних») форм релігійності та духовності, вважає польський соціолог Я. Мар'янські, призводить до затирання границь між тим, що є релігійним, і нерелігійним.

Визначено релігійність і духовність як аналітичні інструменти, що відображають різні реалії. Релігійність часто асоціюється з високим рівнем авторитарності, релігійної ортодоксії, переконаності, самовпевненості, церковного відвідування. Духовність асоціюється, насамперед, із містичним досвідом, віруванням, практиками Нью Ейдж (тобто з релігійними практиками «нового століття»), а також із негативним досвідом спілкування зі священниками тощо.

Доведено, що прояви духовності виходять далеко за межі тієї соціальної дійсності, що має місце в церквах, сектах й інших релігійних організаціях. Загалом духовність утворює нині доволі широке поле різномірних альтернатив традиційній релігійності.

Доведено, що духовність розглядають поза межами релігійного контексту, відділяючи при цьому духовність від релігійності. У сучасному суспільстві духовні питання стосуються кожної людини, оскільки вони пов'язані зі сприйняттям універсальних, «вічних» цінностей (добро, істина, краса, віра, надія, любов, свобода, рівність, справедливість, солідарність, гідність, права людини) та їх реалізацією в повсякденній діяльності. Водночас духовність ідентифікується також із людським почуттям і наділенням життя певним сенсом.

Ключові слова: духовність, релігія, конфесійні практики, деінституціоналізація, релігійний плюралізм.

Постановка проблеми. Передусім варто зазначити, що останнім часом у різноманітних суспільних дискурсах з'явилося чимало незвичних концептів, термінів і понять, які за своїм змістом покликані адекватно відображати нові, раніше невідомі соціально-культурні явища і процеси, що відбуваються в сучасному суспільстві. Це стосується також концептів «*духовність*» і «*релігійність*», використання яких у сучасних наукових публікаціях і дискурсах доволі стрімко зростає. Крім того, деякі вчені, наприклад, американський соціолог Дж. Нейсбіт – автор відомої праці «Мегатренди» (1982 р.) вважає, що *духовність* є нині певним світовим «мегатрендом», який дуже швидко поширюється скрізь. Інший відомий науковець, австрійський соціолог М. Хоркс, який у 90-х роках минулого століття опублікував працю про мегатренд під назвою «респіритуалізація», доводить, що на суспільну сцену нині повертається не стільки релігія, скільки духовність. Не обійшли увагою цю проблематику й британські соціологи П. Хілас і Л. Вудхед (2005 р.), які наголошували, що нині в Західній Європі спостерігається «*духовна революція*», під якою вони здебільшого розуміли багатоманітність різних духовних практик, що функціонують не в межах традиційної релігії, а в площині езотеричних і східних вчень.

Звідси випливає, що «духовна революція» так чи інакше пов'язується науковцями з певною кризою традиційної релігії, яка останнім часом втрачає свій обов'язковий характер і, таким чином, підлягає відповідній *деінституціоналізації*. При цьому аналіз показує, що в процесі деінституціоналізації відбувається своєрідний зсув від авторитету інститутів релігії до автономії індивіда та індивідуалізації його віри, а також зміни останньої в напрямі спіритуалізації. Зарубіжні соціологи при цьому стверджують, що переважна частина населення європейських країн із кожним наступним поколінням дедалі рідше звертається до релігії, зокрема до традиційних церков. Якщо це так, тоді підтверджуються постулати теорії *секуляризації* релігії, прихильники якої висловлюють переконання про нинішній занепад інституціональної релігії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаційними щодо розуміння поставленої мети є праці щодо духовності, релігійності (Дж. Нейсбіт, М. Хоркс, П. Хілас, Л. Вудхед, К. Флананага,

Я. Мар'янські, Н. Ейдж та інші), які визначають духовну революцію відповідною кризою традиційної релігії, яка останнім часом втрачає свій обов'язковий характер.

У кризі знаходиться сама релігійність, яка здавна ототожнюється в церковних колах із *релігійною духовністю*. Однак тут не все так просто, оскільки сьогодні в зв'язку з «поверненням до духовності» виникає проблема *ствідошення релігійності та духовності*, яка стала доволі популярною в наукових публікаціях різних дослідників. Водночас ті дослідники, які схильні підкреслювати опозицію цих понять, вказують, що *традиційна релігійність* значною мірою є інституціоналізованою. А те, що виростає на тлі індивідуальних, особистих форм релігійності та духовних практик, орієнтованих на зв'язок із сакральним, є *«новою духовністю»*, яка, на думку британського соціолога К. Фланагана, неочікувано заволоділа душею соціології [10, с. 30]. Загальним джерелом такої «нової духовності» проголошується перспектива сучасного *культурного плюралізму*, який через засоби масової комунікації, Інтернет, рекламу, музику, моду, політику девальвує певним чином традиційні авторитети, цінності і норми. Такий вплив на суспільну свідомість майже автоматично стимулює відхід значної маси індивідів від традиційних форм релігійності, зростання рівня її індивідуалізації, стремління до переживань релігійного досвіду поза зв'язком із традиційними релігійними інститутами [1, с. 279–288].

Мета статті – проаналізувати духовність і релігійність як концепти конфесійних практик.

Виклад основного матеріалу. У сучасних розвинених західних країнах спостерігається тенденція до зростання нових релігійних рухів і організацій, що вказує на поширення *релігійного плюралізму*. Ця тенденція сприяє формуванню нових релігійних (духовних) ідентичностей, які є результатом відповідного «схрещування» різних релігійних і світоглядних ідей. Розвій нових («гібридних») форм релігійності та духовності, вважає польський соціолог Я. Мар'янські, призводить до загирання границь між тим, що є релігійним, і нерелігійним [10, с. 30]. Це свідчить про те, що релігія як така нікуди не зникає, вона залишається навіть зі своїм традиційним контуром, але вона змінює, правда, свої форми (своє «обличчя»). Тому стосовно сучасних західних суспільств соціологи дедалі частіше констатують у них наявність так званих *десекуляризаційних* процесів. У цих суспільствах, поряд із нерідко домінуючою церковною релігійністю, мають місце й позацерковні форми релігійності, а також і новітні форми духовності синкретичного характеру.

У науковій літературі також підкреслюється, що поняття *релігійності і духовності* як аналітичні інструменти відображають різні реалії. *Релігійність* часто асоціюється з високим рівнем авторитарності, релігійної ортодоксії, переконаності, самовпевненості,

церковного відвідування. *Духовність* своєю чергою асоціюється, насамперед, із містичним досвідом, віруванням, практиками Нью Ейдж (тобто з релігійними практиками «нового століття»), а також із негативним досвідом спілкування зі священниками тощо [3, с. 51–52]. При цьому *релігійність* належить, як правило, до організованих практик або до організованої релігійної активності, які є реалізацією відповідних релігійних ритуалів чи переконань, що випливають із певних релігійних догматів. А *духовність* найчастіше належить до особистого досвіду і почуттів, які з'являються в межах відношення до сакрального. Звідси *релігійність* часто репрезентується як зовнішня, об'єктивна дійсність, а *духовність* – як внутрішній, суб'єктивний чинник [11, с. 27].

Разом із тим ці дві категорії в онтологічному сенсі мають однакові характеристики: *і релігійність, і духовність* є специфічними соціально-культурними практиками, які не можна редукувати до інших суспільних явищ і процесів. Більшість людей у сучасних західних суспільствах, як засвідчують результати соціологічних досліджень, визначаються однаково: як особи релігійні та духовні. І релігійність, і духовність можуть пов'язуватись із психічним здоров'ям людей та їхніми емоційними проблемами. Вони можуть виконувати в межах життєдіяльності людей подібні або однакові функції, а також розвиватися чи змінюватися протягом усього життя як окремого індивіда, так і певної групи людей. Загалом релігійність і духовність є багатомірними і складними конструктами, де перший конструкт – *релігійність* – частіше аналізується на соціальному (або груповому) рівні, а другий – *духовність* – на індивідуальному (або особистому) рівні. Проте це зовсім не означає, що вони не можуть змінювати одна одну, коли, наприклад, потрібно з'ясувати рівень духовності певної групи людей чи певний тип релігійності окремої людини [7, с. 15–18].

Натомість не можна не помітити той факт, що прояви духовності виходять далеко за межі тієї соціальної дійсності, що має місце в церквах, сектах й інших релігійних організаціях. Загалом духовність утворює нині доволі широке поле різномірних альтернатив традиційної релігійності. Причому динамізм духовності, як вважає український соціолог А. Ручка, пов'язується зі здатністю людини до трансцендування своїх повсякденних ситуацій, виходу за границі власного «Я» і пошуку нових форм духовності. Ці форми нерідко визначаються більш привабливими (тобто привабливими), ніж традиційна релігійність. Звідси нові духовні пошуки стають більш конкурентними стосовно традиційних вірувань. У цьому плані традиційна релігія дедалі більше втрачає статус єдиного джерела сенсу людського життя, хоча вона, зрозуміло, не зникає зовсім у суспільстві, а лише, як зазначалося вище, змінює свої суспільні форми [4, с. 99].

Водночас аналіз показує, що поняття «*духовність*» є значно більш популярним, ніж поняття «*релігійність*». Це зумовлено, з одного боку,

швидкими соціально-культурними змінами, що відбуваються у світі та висувують феномен духовності на передній план, а з іншого боку, істотно актуалізується аналітична проблематичність цього феномена, оскільки утруднюється точне визначення різноманітного змісту духовності та її численні сфери, де вона використовується, – від релігійної та церковної до позарелігійної та атеїстичної. Тим самим передбачається, що духовний розвиток людини можливий і без участі релігії, а тим більше без впливу такої її інституціоналізованої форми, як церква. Отже, позарелігійні, нові форми духовності набувають сьогодні в розвинених країнах не тільки символічної популярності. Її прихильниками, зокрема, дедалі більше стають колишні учасники різних християнських церков та інших релігійних організацій, а особливо молодь [2, с. 59–61].

Соціологи дедалі частіше розглядають *духовність* поза межами релігійного контексту, відділяючи при цьому духовність від релігійності. І дійсно, в теперішньому суспільстві духовні питання стосуються кожної людини, оскільки вони пов'язані зі сприйняттям і реалізацією в діях універсальних, «вічних» цінностей (добро, істина, краса, віра, надія, любов, свобода, рівність, справедливості, солідарності, гідності, права людини), стосовно яких кожен має себе визначити. Водночас духовність ідентифікується також із людським почуттям і наділенням життя певним сенсом. У цьому відношенні, прикладом, стає дедалі більше молодих людей, розчарованих традиційною релігією (її приписами та рекомендаціями щодо сенсу і цілей життя), які вважають, що нові форми духовності більш успішно допомагають людям у пошуку сенсу життя та визначенні його цілей. Можливо, цей сенс або мета будуть пов'язуватися з вирішенням якоїсь важливої проблеми чи реалізацією певних життєвих цінностей. Але, так чи інакше, для людини в цьому випадку сакральним виступає саме життя з його енергетичним потенціалом і перспективами розвитку. Тому недарма нову, тобто сучасну, духовність нерідко визначають як «*духовність життя*». Людина в контексті цієї духовності не розраховує, зрозуміло, на «життя після життя», а бажає повною мірою відчувати життя «тут і зараз».

Така духовність, як показує аналіз, за своїм змістом і якістю впливу на людей (на їхню ментальність і поведінку), переважає наявні можливості традиційної релігії. Причому «духовність життя» приваблює людей, насамперед, своєю орієнтацією на повноцінність їхнього життя. Це життя мирне і справедливе, змістовне і щасливе, креативне і одухотворене, в гармонії з тілом, розумом і душею. З цього приводу доволі слушними виглядають узагальнюючі характеристики феномена «нова духовність», запропоновані відомим польським соціологом Я. Мар'янські і сформульовані ним на основі аналізу численних концепцій духовного життя. Характер цього феномена він формулює таким чином:

1) нова духовність є своєрідним соціокультурним мегатрендом, який має джерела в різних релігійних і духовних традиціях. Йдеться як про західну езотеричну традицію, так і східну духовність, а також про елементи дохристиянської та християнської духовності. Молодіжні субкультури з кінця ХХ століття – Нью Ейдж – це певні риси постсучасної культури і постсучасних суспільств, які теж є джерелами цього мегатренду;

2) духовність загалом і нова духовність зокрема пов'язані з процесами індивідуалізації. Через свою суб'єктивність вони дуже часто знаходяться в опозиції щодо інституціоналізованих релігій, які характеризуються жорсткими структурами та організацією, догматами, ригористичними нормами, інституціоналізованими ритуалами. Наголос на вимірі суб'єктивності є важливою рисою, яка вирізняє нову духовність від релігійності. Суб'єктивізація означає наголос на ідеї розвитку і саморозвитку, особового і внутрішнього вдосконалення;

3) якщо духовність не вдається визначити без якогось зарахування до трансценденції, то її конкретні форми не мають виражатися ні атеїстично, ні релігійно. Багато форм нової духовності можна визначити як пострелігійну духовність і навіть як духовність без Бога. Тим самим нова духовність інколи протистоїть тому, що є релігійним. Духовність не є догматизованою, інституціоналізованою, нормативною, пов'язаною з церковними інститутами. Вона є позицією вибору, в якій індивідуальний досвід набуває рангу кінцевої інстанції. Таким чином, вона має інклюзивний, а не ексклюзивний характер;

4) нова духовність частіше визначається як опозиція до традиційної релігії, а інколи навіть до традиційної сакральності. Загалом вона пов'язується з якоюсь формою «малої трансценденції», виходом за межі біологічної людської кондиції, пошуком цінностей, які є носіями сенсу життя, психічним добробутом, позитивним стилем життя. Трансцендентні джерела духовності і сенс етичної відповідальності приймає на себе сам суб'єкт, що означає розширення ментальності сучасної людини. Звідси багато людей нині схилиються до вірування, що вони самі можуть спастися і навіть спасти інших;

5) нова духовність не може ототожнюватися виключно з новими релігійними рухами чи з Нью Ейдж, яка стала своєрідним трендом у сучасному світі. У нових релігійних рухах і Нью Ейдж втілюється переважно нова духовність, але її не завжди можна стерильно відділити від зв'язків із певними релігійними традиціями;

6) нова духовність має зв'язок із цінностями, які означають духовний розвиток, внутрішню досконалість, етичний чи естетичний вимір людського «Я», почуття щастя і здійснення в житті. Важливим є те, що становить добро для індивіда, що пов'язується з пошуком значення та інтерпретацією життя. Відкритість на цінності означає духовне збагачення людського життя, оскільки вони визначають те, до чого ми спрямовуємося, і те, як ми маємо поводитись і діяти.

Нова духовність вказує на реальні пропозиції нового стилю життя і пізнання (нова ментальність), що приводять до щастя і психологічного добробуту;

7) релігійна віра перетворюється на віру у власне «Я», у суб'єктивність. Відбувається загальне перенесення наголосу від спільноти до індивіда, посилення орієнтації на іманентні цінності та цілі. Духовність більше пов'язується з внутрішнім світом людини, а релігійність має більше пов'язань із зовнішнім її світом. Щоб контактувати з новою сакральністю, необов'язково мати групове чи спільницьке членство;

8) нова духовність постійно пов'язана з пошуком і наділенням сенсу як повсякденного досвіду людини, так і її екзистенції загалом. Сенс життя є твором і майже виключно справою індивіда і того, що він зробив із своїм життям [10, с. 37–39].

Висновки і пропозиції. Варто підкреслити, що зазначені характеристики *нової духовності* мають доволі високу релевантність, яку необхідно враховувати вітчизняним соціологам у вивченні проблем релігійності та духовності у власному суспільстві. Дійсно, соціологічний дискурс цих феноменів має справу з одним із мегатрендів ХХІ століття. Це новий досвід *сакральності*, який розуміється в категоріях чогось особистого, інтимного і належить до внутрішньої енергетики людини. Така нова духовність, яка підкреслює роль відчужень, вражень і духовних тренувань, розглядає людську тілесність як наповнену внутрішнім, духовним сенсом, а також як маніфестацію креативної сили Духа.

Крім того, нова духовність шанує етику, що закликає дотримуватися принципових моральних цінностей і норм; вона не байдужа до мистецтва і підкреслює гендерну рівність. Загалом нова духовність є холістичною, демократичною, неієрархічною і легко доступною до людей. Це означає, що духовний досвід охоплює як тіло людини, так і її дух і душу. У цьому зв'язку, як наголошує Я. Мар'янські, традиційна, церковна релігійність стає ніби чимось немодним. Водночас дослідники раніше майже завжди вказували на зв'язок релігійності людей із їх духовністю, незалежно від того, чи конструкти релігійності та духовності були в опозиції одна з одною, чи духовність сприймалася як елемент релігійності. Зрозуміло, що нині ситуація тут суттєво ускладнилася, оскільки ті смислові контексти, в яких дослідники використовували ці поняття, радикально змінилися. Тому цілком слушною є думка, що системне вивчення взаємозв'язків релігійності та духовності за допомогою соціологічних досліджень є актуальним науковим завданням сьогодення. Тим більше, що нова духовність стає нині однією з важливих опцій життєвого вибору сучасних людей, зокрема в українському соціумі.

Список використаної літератури

1. Вишняк О. Динаміка рівня релігійності та змін конфесійної структури громадян України (2003–2013 рр.): методики та результати дослідження. *Соціологічні виміри суспільства* : збірник наук. праць. 2014. Вип. 6(17). С. 277–290.
2. Зубарев О. Актуалізація соціологічного дослідження східних духовних практик в українському суспільстві. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2012. № 993. С. 58–62.
3. Руткевич Е.Д. Социология духовности: проблемы становления. *Вестник Института социологии*. 2014. Т. 2. № 9. С. 36–65.
4. Ручка А.О. Сучасна духовність у фокусі соціологічної аналітики. *Українська Держава і Церква: філософсько-теологічні та практичні аспекти співпраці в інтересах людини* : матеріали наук.-практ. конференції. Київ : Вид. дім «Персонал», 2016. С. 96–103.
5. Flanagan K., Jupp R.C. *Sociology of Spirituality*. Aldershot, 2007. 286 p.
6. Heels P. *Spiritual Revolution. From Religion to Spirituality*. London : New York: Routledge, 2002. P. 353–377.
7. Jarosz M. Poecie duchowosci w psychologii. *Studia z Psychologii w KUL*. 2010. T. 16. S. 9–22.
8. Knoblauch H. *Sociology of Spirituality*. *Zeitschrift fur Religionwissenschaft*. 2006. № 2. S. 123–133.
9. Marianski J., Wargacki St. Nowa duchowosc jako megatrend spoleczny i kulturowy. *Przehlad Religioznawczy*. 2011. S. 127–148.
10. Marianski J. Nowa duchowosc jako megatrend spoleczno-kulturowy –mif czy rzeczywistosc? *Uniwersyteckie Czasopismo Sociologiczne (Lublin)*. 2015. № 13(4). S. 22–45.
11. Zinnbauer B., Pargament K. Religiousness and spirituality. *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*. 2005. № 4. P. 21–42.

Zoska Ya. V., Tulenkov M. V. Spirituality and religence as concepts of confessional practices in modern sociological discourse

It has been determined that the “spiritual revolution” is associated with a crisis of traditional religion, which has recently lost its binding character and is thus subject to appropriate deinstitutionalization. The analysis shows that in the process of deinstitutionalization there is a kind of shift from the authority of religious institutions to the autonomy of the individual and the individualization of his faith, as well as changes in the latter in the direction of spiritualization.

The tendency to growth of new religious movements and organizations is analyzed, which indicates the spread of religious pluralism. This trend contributes to the formation of new religious (spiritual) identities, which are the result of appropriate “crossing” of different religious and ideological ideas. The development of new (“hybrid”) forms of religiosity and spirituality, according to Polish sociologist J. Maryanski, leads to the blurring of the boundaries between what is religious and non-religious.

The concepts of religiosity and spirituality are defined as analytical tools that reflect different realities. Religiosity is often associated with a high level of authoritarianism, religious orthodoxy, conviction, self-confidence, church

attendance. Spirituality is associated primarily with mystical experiences, beliefs, New Age practices (that is, with the religious practices of the “new century”), as well as with the negative experience of communication with priests and so on.

It is proved that the manifestations of spirituality go far beyond the social reality that takes place in existing churches, sects and other religious organizations. In general, spirituality today forms a fairly wide field of diverse alternatives to traditional religiosity.

It has been proven that spirituality is considered outside the religious context, separating spirituality from religiosity. In today’s society, spiritual issues concern everyone, because they are related to the perception and implementation of universal, “eternal” values (good, truth, beauty, faith, hope, love, freedom, equality, justice, solidarity, dignity, rights). human), in relation to which everyone has to define themselves. At the same time, spirituality is also identified with human feelings and endowment of life with a certain meaning.

Key words: *spirituality, religion, confessional practices, deinstitutionalization, religious pluralism.*